

1. Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема / М.К. Мамардашвили // Вопр. филос. – 1990. – № 10. – С. 3-18.
2. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления / В.В. Петухов // Вестн. Моск. ун-та. Серия 14, Психология. – 1984. – № 21. – С. 13-21.
3. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
4. Смирнов С.Д. Психология образа / С.Д. Смир-

нов // Актуальные проблемы современной психологии. – М., 1983. – С. 86—88.

5. Чуприкова Н. И. Психика и сознание как функция мозга / Н.И. Чуприкова — М.: Наука, 1985. — С. 153 – 157, 177 – 183, 187.

6. Цуканов Б.И. Время в психике человека: [монография] / Б.И. Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.

Подано до редакції 28.01.13

УДК 159.922.76-056.313

В. Є. Коваленко

ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КОНТЕКСТІ РІЗНИХ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

У статті висвітлено особливості діагностування емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів у контексті психодинамічного, поведінкового та діяльнісного підходів до цього процесу.

Ключові слова: емоційний розвиток, розумова відсталість, діагностування, показники емоційного розвитку.

Сьогодні успішне функціонування освітніх установ для дітей з розумовою відсталістю стає неможливим без кваліфікованої корекційно-розвивальної діяльності, заснованої на результатах комплексної діагностики пізнавального та емоційного розвитку, адже розуміння розвитку дитини як цілісності передбачає прийняття положення, що окремі сторони психічної організації (психічні процеси, пізнавальна діяльність, емоційний розвиток тощо) не є ізольованими, а проявляються цілісно, в сукупності всіх психічних якостей дитячої особистості, обумовлені її мотиваційними установками, залежать від тілесного здоров'я, фізичного стану.

Аналізуючи особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю, дослідники (І.М. Бгажнокова, О.М. Вержиховська, Л.В. Занков, Н.Л. Коломінський, Ж.І. Намазбаєва, С.Я. Рубінштейн, В.М. Синьов, О.Є. Шаповалова, Л.М. Шипіцина, Ж.І.Шиф та ін.) виділяють наступні її характеристики: відставання в розвитку емоційного реагування, вузькість діапазону переживань, часта невідповідність емоційних реакцій зовнішнім впливам за силою, інтенсивністю та змістом, обмеженість інтерпретації чуттєвого матеріалу [4; 5; 6]. Все це призводить до неповноцінного сприйняття емоційних реакцій інших людей і не завжди адекватному і диференційованому виразу власних емоційних станів соціально прийнятними способами, що створює серйозні бар'єри в їх навчанні та вихованні, призводить до соціальної дезадаптації.

Таким чином, визначення особливостей емоційного розвитку розумово відсталого дитини як чинника соціальної адаптації робить дану проблему актуальною. Цілеспрямоване вивчення емоційного розвитку розумово відсталого молодшого школяра дасть мож-

ливість визначити шляхи здійснення корекційної допомоги, зняти небажані емоційні реакції і попередити виникнення деструктивних афектів у поведінці дитини у підлітковому віці.

Проте, незважаючи на актуальність і недостатню розробленість проблеми особливостей емоційного розвитку розумово відсталого дитини у молодшому шкільному віці на сьогоднішній день відсутня єдність поглядів на діагностування даного процесу.

Предмет діагностики емоційної сфери визначається її змістом, який може бути диференційований різними критеріями (показниками), відповідно до теоретичних підходів до психодіагностичної діяльності, таких як: психодинамічний, поведінковий, діяльнісний [3, с.142]. Отже, метою даної статті є визначення особливостей діагностування емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів у контексті різних науково-теоретичних підходів.

Психодинамічний підхід інтерпретує емоційну сферу неоднозначно: в різних концепціях емоції представлені в різних конструктивних і деструктивних значеннях, а отже, можуть розглядатися в альтернативних діагностичних позиціях. Особливості емоційної сфери можуть бути представлені як емоційні/особистісні риси (тривожність, агресивність), як патологія емоційної адаптації, як афективний компонент цілісної структури особистості та ін. У відповідності з цим переліком здійснюється і добір діагностичних засобів [4, с. 261].

Процес підбору адекватних методик дослідження особистості й емоційної сфери дитини ускладнюється тим, що у зв'язку з недостатньо розвинутою здатністю до самоспостереження і самоаналізу обстеження дітей

дошкільного та молодшого шкільного віку за допомогою опитувальників недоцільно (В.М. Блейхер). Таким чином, зі спектру методів дослідження емоційної сфери, особистісних особливостей можна виділити методики проективного дослідження особистості. Зокрема, на думку М.М. і Н.Я. Семаго ця група методів є найбільш відповідною поставленим завданням дослідження дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. По-перше, дані методи дозволяють оцінити емоційні і особистісні аспекти розвитку дитини з точки зору аналізу активності або пасивності особистості, комунікабельності, залежності, директивності і демонстративності, а також проблеми емоційних взаємин між дитиною і навколишніми і т. д. По-друге, ці методи дають можливість досліджувати загальну спрямованість особистості, засновану на базовій афективній регуляції поведінки і свідомості (О.С. Нікольська) [4].

Для виявлення загальної тенденції цих аспектів емоційного розвитку нам здається продуктивним і адекватним використання дихотомічного аналізу спрямованості реакцій дитини, тобто аналізу екстра-та інтропунітивних типів особистісного реагування. Тобто весь спектр особистісних характеристик можна умовно розглядати в рамках двох протилежних тенденцій розвитку, тим самим позначаючи вектор найбільш імовірного розвитку всієї системи афективного, емоційного та особистісного розвитку у їх взаємозв'язку.

На думку М.М.Семаго, Н.Я. Семаго, О.Є. Шаповалової цей підхід може бути правомірно поширений і на аналіз розвитку дитячої особистості в межах індивідуально-типологічних особливостей як умовно нормативного, так і порушеного розвитку, зокрема, при розумовій відсталості [4; 6]. До таких проективних методик можуть належати: методика Метаморфози, Тест Рука, Контурний САТ-Н, колірний тест відносин, Тест фрустрації С. Розенцвейга, Кінетичний малюнок сім'ї. Проте, варто пам'ятати, що як і у випадку дослідження пізнавальної сфери, в основі підбору того або іншого діагностичного засобу завжди є гіпотеза, відповідно до якої найбільш раціональним є використання тієї чи іншої конкретної методики, результати якої обов'язково мають бути підтверджені результатами компліментарної методики, адже проективні техніки мають найнижчий ступінь надійності у порівнянні з об'єктивними та суб'єктивними методиками.

Таким чином, результати, одержані за допомогою проективних технік, можуть бути проаналізовані з точки зору оцінки сформованості системи базової афективної регуляції (її рівневої будови), що дозволяє використовувати їх як додаток до методу структурованого спостереження і вивчення історії розвитку.

З точки зору поведінкового підходу основною характеристикою емоційної сфери є особливість ситуативного реагування суб'єкта в різних емоційних ситуаціях. Даний факт визначає як показники емоційної сфери (ситуативна реактивність, стиль емоційного реагування), так і діагностичні програми (диференційоване спостереження за поведінкою дитини в природ-

них умовах і в змодельованих емоційних ситуаціях).

Для забезпечення об'єктивності методу спостереження при діагностиці емоційного розвитку використовуються спеціальні засоби – схеми і діагност-карти спостережень. У першому випадку це матриці з перетином одиниць спостереження (поведінкові реакції, акти взаємодій, вид діяльності), параметрів спостереження (просторових, тимчасових, змістовних), а також кількісної та якісної динаміки психічних явищ, що підлягають спостереженню. У другому випадку це альбоми та таблиці з фіксованими засобами оцінки діагностичних даних. Засоби оцінки можуть бути представлені характеристиками (описами) або еталонами (зразками) різних психічних явищ (феноменів). Прикладом фіксованих засобів спостережень може бути Методика диференційованої оцінки емотивності дитини в процесі спостереження розроблена в експериментальному дослідженні О.В. Нікіфоровою. Ця діагностична методика дозволяє визначити рівень емотивності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

У ході проведення методики використовуються два методи спостереження:

1) вибіркоче спостереження у процесі розглядання та складання розповідей за картинками із зображеннями емоційних ситуацій смішного і сумного;

2) загальне спостереження в ході вільної діяльності в різних емоційних ситуаціях (конфліктній ситуації, ситуації перемоги чи поразки на змаганнях).

У ході спостереження відзначаються особливості емоційної реакції на подію і мімічний вираз даної реакції.

Таким чином аналізу поведінкових проявів у ході проведення діагностичної діяльності у рамках поведінкового підходу до емоційного розвитку підлягають ситуативна реактивність, стиль емоційного реагування в емоційних ситуаціях. Зокрема, у молодшому шкільному віці до емоційних ситуацій відносять ситуації спілкування з однолітками та емоційними факторами для молодших школярів є не тільки ігри та спілкування з однолітками, але і успіхи в навчанні і оцінка цих успіхів вчителем і однокласниками [1].

Діяльнісний підхід співвідносить поняття емоційної сфери з поняттям емоційного розвитку і розглядає його в контексті формування особистості (О.В. Запорожець, Г.М. Бреслав, Я.З. Неверович, Л.І. Божович), адже емоції неодмінно входять до структури особистості, що розвивається в часі, змінює склад компонентів, що входять до її структури, та зв'язок між ними. Згідно К.К. Платонову емоції належать до підструктури, яка включає індивідуальні особливості психічних процесів, які є динамічним відображенням дійсності в різних формах психічних явищ, забезпечують зв'язок особистості з дійсністю та змінюються в процесі онтогенезу. Відповідно діагностичними показниками емоційного розвитку є наступні:

1) ситуативні особливості емоційної регуляції (ступінь, характер вираженості, а також адекватність емоційного забарвлення предметних та комунікативних дій);

2) позаситуативні особливості емоційної регуляції

(переважаючий емоційний фон, характер емоційних відносин-почуттів);

3) наявність і особливості функціонування емоційних механізмів на кожному віковому етапі ("емоційна синтонія", "емоційна децентрація", "емоційний зсув").

Дотримуючись структурно-динамічного принципу аналізу особливостей психічного розвитку дитини, започаткованого класиком дитячої психології Л.С. Виготським, вважаємо, що кожна конкретна особливість психологічного статусу дитини має вивчатися та оцінюватися з точки зору як вікового співвідношення, так і з певною послідовністю розвитку, взаємодією і "гетерохронністю", тобто різночасовістю формування тих чи інших психічних функцій дитини. Врахування цього принципу дозволяє нам не лише фіксувати окремі особливості, відставання чи випереджальні здатності в якійсь сфері, але й визначати причини та ситуації їхнього виникнення, оцінювати ієрархію найбільш вірогідних проблем розвитку.

І.М. Бгажнокова, Ж.І. Намазбаєва, В.Г. Петрова, С.Я. Рубінштейн, В.М. Синьов розглядають онтогенез емоційного розвитку розумово відсталих дітей як процес, що здійснюється в напрямі посилення диференційованості переживань, підпорядкування їх інтелекту, а також формування та поглиблення почуттів [5]. З огляду на це ключовими положеннями дослідження особливостей емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів в аспекті діяльнісного підходу ми визначаємо наступні:

- розвиток емоційної сфери не може бути розк-

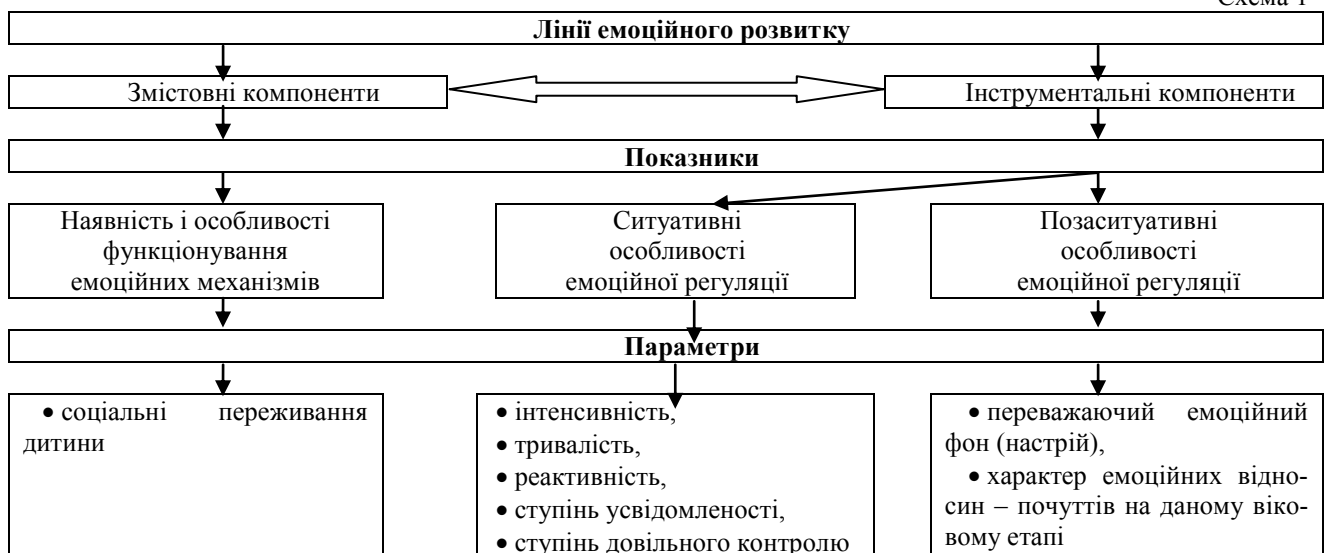
ритий поза процесу формування особистості і незалежно від нього, адже існують досить глибокі взаємозв'язки між появою особистісних новоутворень та особливостями емоційної сфери (К.К. Платонов; Г.Я. Трошин, П.М. Якобсон, А.В. Запорожець);

- емоції в процесі онтогенезу проходять шлях прогресивного розвитку, показниками адекватного віку емоційного розвитку є збагачення змістовних (переживання) та інструментальних (вираз) компонентів емоційної сфери, шляхом виникнення новоутворень у дітей в дошкільному і шкільному віці;

- при явному переважанні неспецифічних форм емоційної регуляції діагностика емоційного розвитку повинна включати і такі специфічні форми, як синтонія, емоційна децентрація і просторово-часове зміщення.

Таким чином аналізуючи емоційний розвиток у контексті формування особистості у молодшому шкільному віці, основними показниками емоційного розвитку є наступні: особливості ситуативної емоційної регуляції, особливості позаситуативної емоційної регуляції та наявність і функціонування основних вікових особистісних новоутворень. З метою здійснення якісного аналізу даних показників емоційного розвитку розумово відсталих дітей ми визначили їхні основні параметри, спираючись на підхід О.Д.Хомської до розумінні сутності емоцій як складних системних психологічних утворень. Співвідношення ліній, показників та параметрів емоційного розвитку демонструє схема (Схема 1).

Схема 1

Специфіка вищеперерахованих показників дозволяє діагностувати їх методом спостереження або спеціальними діагностичними комплексами (спостереження плюс методики вікової відповідності).

Діагностування особливостей змістовних компонентів емоційного розвитку (переживань та їх параметрів) ґрунтується переважно на самозвітах заснованих на інтроспекції, що передбачає певний рівень розвит-

ку рефлексії, а отже цей метод діагностування є неважливим для респондентів молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю у зв'язку з особливостями їхнього психічного розвитку. З огляду на те, що основними лініями емоційного розвитку є збагачення переживань (змістовного компоненту) та інструментальних компонентів, діагностування змістовного компоненту емоційного розвитку можна проводити через

констатацію та аналіз ситуативних та позаситуативних емоційних проявів дитини, адже комплексний емоційний процес на думку Г.М. Бреслава, О.В. Запорожця, І. Ізарда, Я.З. Неверовича, О.П. Саннікової, О.Я. Чебикіна, Г.Х.Шингарова здійснюється на трьох рівнях: імпресивному (переживання відчуття емоції), нейрофізіологічному (фізіологічна активація процесів, що відбуваються в нервовій, ендокринній, дихальній та інших системах організму) а також експресивному (поведінкові прояви емоцій – міміка, пантоміміка). А отже, наявність емоційного переживання можна встановлювати через відповідні експресивні прояви.

З огляду на це у ході проведення діагностичного дослідження у рамках діяльнісного підходу доцільним буде застосування психодіагностичної методики Емоційна ідентифікація (О.І. Ізотова), яка дозволяє виявити особливості ідентифікації (сприйняття і розуміння) емоцій різних модальностей дітей молодшого шкільного віку, визначити рівень довільного виразу емоцій різних модальностей; виявити рівень емоційного досвіду та емоційних уявлень, фактор емоційної напруженості. Дана психодіагностична методика на нашу думку буде відображати також діапазон переживань дитини, адже згідно з теорією Т.Рібо дитина може ідентифікувати певну емоцію лише в тому випадку, якщо, сама пережила її, інакше така абстракція перетворюється в беззмістовне поняття [2].

Дослідити особливості переживань розумово відсталих дітей можна за допомогою діагностичної методики А.Л. Венгера "Оціни поведінку", яка дозволяє діагностувати соціальні переживання дитини, шляхом оцінки персонажа (його дій) та її обґрунтування дитиною на основі наявних критеріїв моральних норм. Ця методика є показовою стосовно нормативності емоційного розвитку, адже нормою особистісно-емоційного розвитку дитини молодшого шкільного

ЛІТЕРАТУРА

1. Гогунув Е.Н. Психология физического воспитания и спорта: учеб. [для студ. высш. учебн. завед.] / Е.Н. Гогунув. – М.: Академия, 2000. – 288 с.
2. Гордеева О.В. Развитие у детей представлений об амбивалентности эмоций / О.В. Гордеева // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 26–36.
3. Изотова Б. И. Эмоциональная сфера ребенка: теория и практика / Б.И. Изотова, Б.В. Никифорова. — М.: Академия, 2004. — 288 с.
4. Семаго Н.Я. Теория и практика оценки психического развития ребёнка. Дошкольный и младший

віку є прояви радості від оволодіння соціальними способами діяльності, та яскраве емоційне забарвлення оцінки поведінки навколишніх [3].

Дослідження особливостей ситуативних проявів емоційної регуляції можна досліджувати за допомогою проведення констатувального експерименту, створеного на основі психодіагностичної методики Диференційованої оцінки емотивності у процесі спостереження (О.Є.Ізотова), у ході якого створюються емоціогенні ситуації успіху та невдачі та аналізуються відповідні експресивні прояви емоційної регуляції за допомогою параметрів, виділених О.Д. Хомською (інтенсивність, тривалість, реактивність, ступінь усвідомленості, ступінь довільного контролю).

Розширити уявлення про особливості ситуативних та позаситуативних проявів емоційної регуляції, а також переживань розумово відсталого школяра дозволяють анкета-опитувальник для батьків О.І. Ізотової та Анкета для учителів спеціальних освітніх установ Н.В. Шкляр, показниками яких виступають: емоційний досвід дитини; тривалість емоційного зсуву, наявність у дитини фактора емоційної напруженості; знань і уявлень про почуття, емоції; емоційне поле дитини; емоційний (модальний) стиль дитини; експресивність.

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що поведінковий, діяльнісний, психодинамічний підходи взаємодоповнюють один одного, адже комплексний емоційний розвиток характеризується диференціацією, збагаченням переживань та емоційного досвіду, формуванням вікових новоутворень емоційної сфери та емоційних властивостей. Втім, ми дійшли висновку, що для об'єктивного уявлення про емоційний розвиток дітей та його показників необхідна інтеграція показників і діагностичних програм, розроблених різними науково-теоретичними підходами.

школьный возраст / Н.Я. Семаго, М.М. Семаго. – СПб.: Речь, 2011. – 384 с.

5. Синьов В.М. Психология розумово відсталої дитини: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. — К.: Знання, 2008. — 359 с.

6. Шаповалова О.Е. Эмоциональное развитие умственно отсталых школьников: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.10 / Шаповалова Ольга Евгеньевна – Нижний Новгород, 2006. – 320 с.

Подано до редакції 18.02.13